

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

QARAQALPAQ TILINDEGI RÁWISH FRAZEOLIZMLERDÍŇ MÁNILIK ÓZGESHELİKLERI

A.Allaniyazov – pán kabinet meñgeriwshisi

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: frazeologik birikmalar, ravish, iboralarning mazmunıy oʻziga xosligi, frazeologizmlarning turlari.

Ключевые слова: фразеологические сочетания, наречие, смысловая специфика выражений, типы фразеологизмов.

Key words: phraseological units, adverb, semantic specificity of phrases, types of phraseology.

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyasında óz aldına alıp qarawǵa ılayıq esaplangan, ayrıqsha diqqat awdarıwdı talap etetuǵın máselelerdiń biri ráwish frazeologizmler bolıp esaplanadı. Olar bir qansha ózgeshelikleri menen ajralıp turatuǵın turaqlı sóz dizbekleri. Ráwish sózler is-hárekettiń hár qıylı belgilerin bildiredi. Ózine tán leksika-grammatikalıq ózgesheliklerine, dáreje kategoriyasına iye. Sóz shaqapları sistemasında ráwishler óziniń grammatikalıq, mánilik hám strukturalıq ózgeshelikleri, kategoriyaları menen ajralıp turadı.

Qaraqalpaq tilindegi ráwish frazeologiyalıq sóz dizbekleri qurılısı jaǵınan qansha quramalı bolsa da, gápte olar bir leksikalıq birlik sıpatında qullanıladı. Frazeologizmlerdiń quramında kelgen barlıq sózler de jıynalıp barıp bir sintaksislik xızmet atqaradı. Bul ráwish frazeologizmler ushın da tán bolıp keledi.

«Tilde kem degende eki yamasa bir neshe leksikalıq birliklerdiń dizbeginen turatuǵın quramalı dúziliske iye, biraq mánisi jaǵınan bir sózge barabar, erkin sóz dizbekleri menen sózlerden (qospa sózlerden) ayqın ajralıp turatuǵın birlikler bar. Olardıń tujırmılı, astarlı, awıspalı mánilerdi ańlatıwı jáne obrazlı sıpatqa iye bolıwı frazeologizmge tán quramalı qásiyetlerdiń jıyınıtın kórsetetuǵın jáne bir belgi. Frazeologizm komponentler ańlatqan mánilerden basqa mání bildiredi. Solay etip, eki yamasa bir neshe sózlerdiń turaqlasqan dizbeginen ibarat bolıp, quramındaǵı komponentleriniń mánilerinen basqa frazeologiyalıq mánini bildiretuǵın, turaqlı quramı hám qurılısı menen ajralıp turatuǵın birlikler tilde frazeologizmler dep júritiledi» [4:35].

Til biliminde ulıwma frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sóz shaqaplarına qatnasınıń shegarasın belgilew áhmiyetli máselelerdiń biri. Bunda olardıń atqaratuǵın xızmetleri úlken orın tutadı. Sonlıqtan, qaysı tildiń frazeologiyalıq sóz dizbeklerine sóz shaqapların kóz-qarasınan baha beriwde usı tárepi názerde tutıladı. Qaraqalpaq tilindegi sózlerdiń jasalıw usılların izertlep, A.Bekbergenov sostavlı sózler menen frazeologizmlerdiń ayırmaslıqların kórsetedi:

1) Sustavlı sózler (ásirese, sostavlı terminler) nominativlik funkciyada (bir predmettiń ataması sıpatında) qullanıladı hám hár qanday ekspressiv mánige iye bolmaydı. Al, frazeologizmler ushın idiomalıq, ekspressivlik qásiyet olardıń jasalıwındaǵı hám qullanılıwındaǵı eń tiykarǵı belgi bolıp esaplanadı.

2) Frazeologizmler belgili bir jekke sózdiń ekspressivlik ekvivalenti, sinonimi bolıp keledi at ústi – üstirtin, kózdi ashıp jumǵansha – júdá tez, al sostavlı terminler tek bir mánili bolıp, sinonimlik qatarǵa iye bolmaydı.» [1].

Bul ayırmaslıqlı ráwish frazeologiyalıq sóz dizbekleri ushın da tán bolıp keledi.

Tilde frazeologiyalıq sóz dizbekleri arqalı beriletuǵın mání basqa ekinshi bir sóz benen sol dárejede jetkerip beriw qıyın. Sebebi, frazeologizmler ayrıqsha obrazlılıq sıpatqa, astarlı mánige iye bolıp keledi. Qaraqalpaq tilinde de ráwish frazeologizmler usı ayrıqshalıqları menen jumsladı, pikirge obrazlılıq, tásirlilik qosadı. Misalı: Degershikler shuqır jerdi qazıp óldim azarda shıqtı... (Ó.X.) Misalda ráwish frazeologizm obrazlılıq payda etkenligi ayqın kórinedi.

Tilimizde is-hárekettiń belgisin, muǵdar-dárejesin, qalay iske asqanın kórsetiw ushın geyde hár qıylı sóz shaqapları qullanıladı. Olardıń geyparaları ózleriniń ańlatatuǵın konkret mánisinen ádewir alıslap, ráwishke ótip

ketedi. Bul qubılıs házirgi qaraqalpaq tilinde keńnen orın alǵan.

Qaraqalpaq tilindegi ráwish frazeologizmler: qaq ortasında, bir maydan, tayda tayaq qalmay, jay-jaywat, ayaq astınan, kózdi ashıp-jumǵansha, qara kórim jer, kóz ushında, dawıs jeter jerde, aydıń-kúnniń amanlıǵında, dáryaǵa taqan shayǵanday bolmaw, soramay-soqpay hám t.b.

Til arqalı awızeki hám jazba túrde qarım-qatnas jasawda frazeologizmler óz ornı menen qullanıladı. Bul birlikler tildiń sózlik quramında ayrıqsha orın iyeleydi. Olar sózlik quramda mánileriniń ótkirliǵı, iqsamlıǵı, tujırmılıǵı menen belgili. Sonlıqtan, kórkem shıǵarmalar tilinde júdá kóp ushırasadı.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń komponentleriniń semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha úlken bir túri – frazeologiyalıq ótlesiwler. Olardıń eń tiykarǵı ózgesheligi – frazeologiyalıq ótlesiwlerdiń quramındaǵı jeke komponentleri óz aldına tuwra mánisinde jumslamaydı, leksikalıq mánilerinen tolıq ayrılgan boladı hám komponentler bir-biri mene óz ara bekkem baylanısıp qalǵan boladı. Olar mine usılay turaqlasıp qalıp, bir leksikalıq mání ańlatıp turadı. Olardıń komponentleri, bir-birinen ajıralmay, bir tutas pütünlik túrinde kelip, bir sózdiń mánisine tuwrı keledi. Olardıń arasında ráwish mánili frazeologizmler de bar. Bunday ráwish mánili frazeologizmler joqarıda atap ótilgen sıpatlı belgilerge iye bolıp keledi. Bunday frazeologizmlerge dáryaǵa taqan shayǵanday bolmaw, ekiniń birinde, bir jaǵadan bas shıǵarıp, bir jeńnen qol shıǵarıp, qas penen kózdiń arasında, bir ayaǵı górdde, bir ayaǵı jerde, jeti túnde, kesek gülgegende, túyeniń quyırǵı jerge jetkende, hay-páyine qaratpay, urman-purman hám t.b. ráwish mánili frazeologizmler kiredi. Olardan, máselen, urman-purman ráwish frazeologizminiń mánisi A.Piirniyazova hám Q.Bekniyazovlar tárepinen bılay túsindiriledi:

«Urman-purman – tez. Misalı: Ğarrı urman-purman gázxanaǵa shıqtı. («Jaǵında qızıq boladı»)» [4:12].

Qaraqalpaq tilindegi tómendegi ráwish mánili frazeologizmlerdi frazeologiyalıq ótlesiwlerge misal etip keltiriwge boladı degen pikirdemiz:

1. Jámiyla **til qatpay** sazırayıp otıra berdi. (K.S.)

2. Attıń ústinde zeñireyip, **tas tóbemde** turǵan eken, jan-ıymanım qalmadı! (Sh.S.)

Berilgen misallardaǵı til qatpay – úndemey, tas tóbemde – dál tóbesinde degen mánilerdegi ráwish frazeologizmler frazeologiyalıq ótlesiwler bolıp tabıladı. Bul ráwish mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri frazeologiyalıq ótlesiwler sıpatında quramındaǵı komponentleriniń leksikalıq mánilerinen ǵárezsiz bári jıynalıp, bir mání ańlatıp keledi. Bul frazeologizmlerdiń quramındaǵı komponentler ózleriniń leksikalıq mánilerin joyp, ekinshi bir astarlı, basqa mánige ótip ketken. Olardı bólip kórsetiw mániniń pütünliginiń buzılıwına alıp keledi. Bunday frazeologizmler tilge tásirlilik, kórkemlik ótkirlik beriw ushın xızmet etedi.

Frazeologiyalıq birlikler – qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri komponentleriniń semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha jáne bir túri. Bunda frazeologiyalıq birliklerdiń quramındaǵı sózler de jıynalıp barıp bir mání ańlatadı. Bularda da frazeologizmlerde de mání komponentlerdiń mánisinen kelip shıqpaydı, al tutas pütünlik yaǵnıy dizbek ańlatqan mániden payda boladı. Olardıń frazeologiyalıq

ótleşiwlerden ózgesheligi bar, yaǵnıy frazeologiyalıq birliktegi komponentlerdiń bári mánisinen tolıq, birotala ayrılıp qalmaydı, al, geyparaların mánilerine jaqın keledi. Solay etip, frazeologiyalıq birliklerdiń mánileri ayırım komponentlerdiń mánilerinen bólinip, qashıqlasıp ketpesten, birewiniń mánisine baylanıslı bolıp turadı. Bunday frazeologizmler frazeologiyalıq birlikler delinedi. Frazeologiyalıq birlikler sıpatında qaraqalpaq tilindegi ayırım rawısh mánili frazeologizmlerdi kórsetiwge boladı. Mısalı:

1. Sabirov ornınan uship turıp, jáne qaytadan ornına otırıp, ókpelegen baladay bulıyıp, kóziniń qıyığı menen, alarıp qarap, qaltasına qolın suǵıp, maxorka qaltasın aldı da, qolları qaltırıp shılım oradı. (K.S.)

2. Qanıqlısh *öldim azarǵa* tawǵa iyeklesti. (Sh.S.)

Bunda kóziniń qıyığı menen – tuwrı qaramay, jaqtırmay, öldim azarǵa – zorǵa, zordan degen mánilerdegi rawısh frazeologizmler frazeologiyalıq birlikler bolıp esaplanadı.

Frazeologiyalıq dizbekler – qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri komponentleriniń semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha úşinshi bir túri. Frazeologiyalıq dizbeklerde frazeologizm quramındaǵı komponentler mánilerin saqlaǵan boladı. Biraq olar óz aldına bólek mánı ańlatpastan, bári birge ulıwmalıq, bir mánige iye bolıp keledi. Bul komponentler usı jeke mánileriniń birigiwinen frazeologiyalıq mánini keltirip shıǵaradı jáne quramındaǵı sózler dáslepki, jeke turǵandaǵı mánisin birotala joǵaltıp jibermesten, bári birigip bir mánı bildirip keledi. Bunday birlikler **frazeologiyalıq dizbekler** dep júritiledi. Frazeologiyalıq dizbekler de rawısh frazeologizmlerdiń bir bólegin quraydı. Qaraqalpaq tiliniń leksikalıq quramında olar belgili orn tutadı. Mısalı:

1. Qunnazar menen Allanazar Togızbaevqa **jalınp-jalpayıp**: «ózlerimiz dúzeyimiz, qatarımızda kópten beri bar edi. Rayonda bizlerdiń de sizdiń arqańızda júzimiz tómen bolmasın, – dep, **jalınp-jalpayıp**, zorǵa degende qatal sógiske qayıl etip qalıp edi. (Sh.S.)

2. «Burq» etip aq tütün shıqqan waqıtta **qos qollap** barıp: «minekey, taqsır!» dep qolına uslattım. (Sh.S.)

Ádebiyatlar

1. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tiliniń stilistikası. –Nókis: 1990.
2. Bekbergenov A. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerindegi sanlıqlar.
3. Pirniyazov Q., Pirniyazova A. Qaraqalpaq tiliniń leksikası. –Nókis: 2000.
4. Pirniyazova A. Qaraqalpaq tilindegi feyil frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq ózgeshelikleri. – «Ózbekstan ilimpaz hayal-qızlarınń ilim-texnika rawajlanıwında tutqan ornı» ilimiy-ámeliy konferenciyaǵı teziseri. –Nókis: 2005, 12-b.
4. Yusupova B. Adektiv frazeologizmlerdiń stilik qollanıwı. – «Ózbekstan ilimpaz hayal-qızlarınń ilim-texnika rawajlanıwında tutqan ornı» ilimiy-ámeliy konferenciyaǵı teziseri. –Nókis: 2005, 6-b.
5. Yusupova B. Frazeologiyalıq qaraqalpaq til biliminiń jeke tarawı sıpatında qalıplestiriwdiń áhmiyeti. – «Jámiyetdiń rawajlanıwında ilimpaz hayal-qızlarınń ornı» atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya materialları. –Nókis: 2011.

РЕЗЮМЕ

Qaraqalpaq tilida rawısh turkumiga oid boǵan frazeologizmler tilshunoslikda oʻzining chuqur ilmiy tadqiqini kutayotgan masalalardan hisoblanadi. Maqolada qaraqalpaq tilidagi rawısh frazeologik birikmalar semantikasining oʻziga xosliklari oʻrganilgan. Shuningdek, soʻz birikmalari va iboralar tipologik tahlil etilgan.

РЕЗЮМЕ

Фразеологические единицы с компонентами наречия в каракалпакском языке относятся к числу вопросов, требующих глубокого научного исследования в лингвистике. В статье исследуется специфика содержания наречных фразеологических сочетаний в каракалпакском языке. Также предоставляется типологический анализ фраз и выражений.

SUMMARY

Phraseologisms belonging to the group of adverbs in the Karakalpak language are among the questions requiring deep scientific research in linguistics. The article examines the specificity of the content of the adverb in phraseological combinations in the Karakalpak language. Typological analysis of phrases and expressions is also provided.

KEÑESBAY RAXMANOV TIŇ PROZALIQ SHIĖARMALARINDA SOMATIZMLIK FRAZELOGIZMLERDIŇ QOLLANILIW

U.Q.Jañabaeva – magistrant

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch soʻzlar: frazema, somatizm, semantika, frazeologik soʻz birikmalari, somatikali frazemalar.

Ключевые слова: фразема, соматизм, семантика, фразеологическая лексика, соматическая фразеология.

Key words: phraseme, somatizm, semantics, phraseological units, somatic phraseology.

Frazeologizmlerdiń ishinde ayırım sózler semantikalıq jaqtan ayrıqsha kózge túsip, onıń uytqısı retinde xızmet etedi. Bunday sózler frazeologizmlerdiń quramında

Berilgen misallarda jalınıp-jalpayıp – kóp jalınıw, zorǵa degende, qos qollap – eki qolı menen degen mánilerdegi frazeologiyalıq dizbekler túrindegi rawısh bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinde rawısh frazeologiyalıq sóz dizbekleri kóp qollanıladı. Bunda eki yamasa onnan da kóp bolǵan komponentler (sózler) qatnasadı. Olardıń mánileri jıynalıp barıp, bir pütün turaqlasqan sózlerdiń dizbeginen payda bolǵan mánini keltirip shıǵaradı. Olardıń ańlatqan usınday mánileri dara sózlerdiń ańlatqan mánileri menen sinonim bolıp keledi. Jáne bir ózgesheligi rawısh frazeologiyalıq sóz dizbekleri is-hárekettiń belgisi mánilerin bildirip kelgende, onı tásirli hám obrazlı etip sıpatlap kórsetedi.

Qaraqalpaq tiliniń leksikası oǵada bay bolıp, onıń kórkemligin sinonimler, omonimler, antonimler, paronimler, tabu hám evfemizm sózler, sonday-aq mánisi bir sózge ten barabar frazeologiyalıq sóz dizbekleri keltirip shıǵaradı. Qaraqalpaq tiliniń ózine tán ózgeshelikleriniń biri onda astarlı mánidegi sózler dizbeginiń yaǵnıy frazeologizmlerdiń qollanıwı bolıp, onda rawısh frazeologizmler salmaqılı orın iyeleydi. Bunda onıń quramı ózine tán ózgesheliklerge iye bolıwı menen belgili.

Qaraqalpaq tilindegi turaqlı sóz dizbekleri qanday da bir sóz shaqabı sheńberinde jumсалatıwını onıń belgili bir sóz shaqabına qatnaslı bolıp keliwinen de kórinedi, sonıń menen birge onıń usı sóz shaqabı kólemindegi sózge sáykes ekvivalent bolıp keliwin bildiredi.

Qaraqalpaq tilinde de frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sóz shaqaplarına qatnası boyınsha bir túri – rawıshlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri atawısh turaqlı sóz dizbekleriniń eń ónimli qollanılgan túri bolıp esaplanadı. Rawıshlik turaqlı sóz dizbekleri tilde jumсалǵanda is-háreketti hár qıylı mánilerde sıpatlaydı. Olardıń sınıq, muǵdar-dárejelik, qarsılaslıq, waqıtlıq, sebeplik, orınlıq hám t.b. belgilerin bildirip keledi. Olar tildiń tásirliwini arttıradı. Rawısh turaqlı sóz dizbekleri tilde ádewir kóp bolıp, obrazlılıqtı payda etip keliwi menen belgili. Solay etip, qaraqalpaq tilinde rawıshlik sóz dizbekleri ónimli qollanıladı.

qaytalanıp otıradı. Máselen, til, júrek, kóz, awız, qol, tis, ayaq, h.t.b. sózler uytqı sózler qatarına jatadı [1:31].

Professor E.Berdimuratov “Qaraqalpaq tilindegi sóz